



**Ο δεύτερος τόμος της αυτοβιογραφίας του ακαδημαϊκού, π.Π.τ.Δ. κατέπλευσε στις γιορτές και μέσα σε 36 ώρες πέρασε στην λίστα των αναγνωσμένων βιβλίων. Πολύ ενδιαφέρουσα δουλειά, για αυτούς δε που δεν έχουν γνώση του ευρύτερου έργου του συγγραφέα, ακόμα πιο ενδιαφέρουσα.**

Αποτελεί μια πολυδιάστατη περιγραφή, των πεπραγμένων της ζωής του που καλύπτει το χρονικό διάστημα από το '61 έως το τέλος του '84. Γεννημένος το 1899, δεν μοιράζεται μαζί μας, μόνον τα γεγονότα από τα 62 έως τα 85 του έτη, αλλά τις σκέψεις του, τις ανησυχίες του και ότι προέκυψε ως συνεπακόλουθο των προηγούμενων εμπειριών του

Συχνά πυκνά μέσα στο πλήρες πληροφοριών, εικόνων, περιγραφών κείμενό του, δηλώνει την επιθυμία του να είναι ακριβής, ειλικρινής, ακέραιος. Ο καλοπροαίρετος αναγνώστης δεν χρειαζόταν τούτη τη σημείωση. Ο κακοπροαίρετος ούτως η άλλως θα την αγνοήσει.

Από την πρώτη κιόλας σελίδα (363) αφήνει ένα στίγμα περί τούτου, κάνοντας αναφορά για την ομιλία του στην Ακαδημία, το '61 με θέμα «Οι αντινομίες του Πρακτικού Λόγου», όπου παρέστη η Βασιλική οικογένεια και ο Καραμανλής. *«Κανείς από αυτούς δεν κατάλαβε τι είπα. Αλλά και οι πιο πολλοί ακαδημαϊκοί, δεν κατάλαβαν περισσότερα».*

Οι σχέσεις του με τον Καραμανλή καταλαμβάνουν περίοπτη θέση στο κομμάτι της

πολιτικής αφήγησης. *«Ιδίως όμως η εξαπάτησή του από τα Ανάκτορα, τον είχε βαθιά τραυματίσει. Πρώτη φορά τότε τον είδα πεσμένο μπρούμυτα στο κρεβάτι του να κλαίει με λυγμούς. Είδα τότε με τα μάτια μου πόσο βαθιά δεμένος ήταν με τον δημόσιο βίο του τόπου και πόσο συναισθηματικός ήταν αυτός ο φαινομενικά σκληρός και ψυχρός άνθρωπος».* (σ.365)

Γνώρισε, είχε επαφές με μεγάλο τμήμα της Βασιλικής οικογένειας. Για τον Γεώργιο (τον Β') γράφει: *«Αργότερα συχνά σκέφθηκα πως αν ζούσε και βασιλεύε, από πολλά δεινά θα είχε γλυτώσει ο τόπος. Θα είχε γλυτώσει από τα κατώματα της Φρειδερίκης που ο Παύλος δεν ήταν σε θέση να χαλιναγωγήσει».* (σ.367).

Για τον Παύλο: *«Αλλά η Φρειδερίκη τον επηρέαζε αποφασιστικά και τον παρέσυρε σε ολισθήματα, που μόνος δεν θα είχε κάνει. Ο θάνατός του ήταν μια εθνική απώλεια, γιατί ο γιός του, σχεδόν παιδί, ήταν ακόμα υποταγμένος στη μάνα του».* (σ.370)

*«Λιγότερο απ' όλους φταίει ο Κωνσταντίνος, ένας 25χρονος άπειρος και αμόρφωτος νέος»* (σ.373)

Στη διάρκεια επίσημης επίσκεψης στην Αιθιοπία, το '59 ως αναπληρωτής υπουργός Εξωτερικών, είχε την ευκαιρία τρίωρης συζήτησης με το βασιλικό ζεύγος, όπου: *«γυρίζει ο Παύλος προς τη γυναίκα του και της λέει: "Κοίταξε που εμείς τον θεωρούσαμε αριστερό!" Γέλασα αλλά μέσα μου λυπήθηκα βλέποντας τι ποιότητας πληροφορίες τους έδινε το περιβάλλον τους»* (σ.415)

Είναι πάντως κάπως περίεργο πως η ευρεία του μόρφωση, αλλά και η πολιτική του εμπλοκή σε υπεύθυνα αξιώματα δεν τον άφησε έστω και εκ των υστέρων να αποκτήσει μια εναλλακτική άποψη, απέναντι στον Κομμουνισμό μα και την ευρύτερη Αριστερή πρακτική ή σκέψη. Κατανοητό για την περίοδο του Εμφυλίου, δεκτό και για τα μετεμφυλιακά χρόνια, αλλά για το '84 που συντάχθηκε το κείμενο, τότε που όπως ο ίδιος ομολογεί *«ολοένα μεγαλώνει η απόσταση από τα πράγματα και τους ανθρώπους»* (σ.641), είναι περίεργο. Η λέξη Εμφύλιος πουθενά δεν αναγράφεται. Είναι ή

ανταρτοπόλεμος ή συμμοριτοπόλεμος.

«...μπορέσαμε να κερδίσουμε στον ανταρτοπόλεμο» (σ.438)

«ενεθάρρυνε τους κομμουνιστές να ξεκινήσουν τον συμμοριτοπόλεμο»

«...και κατορθώσαμε να συντρίψουμε τους συμμορίτες στο Γράμμο και στο Βίτσι» (σ.445)

«Ο αντικομμουνισμός μου έχει καθαρά φιλοσοφικές ρίζες». (σ.612)

Εξίσου σκληρός, αν όχι παραπληροφορημένος, είναι και για τα νεότερα χρόνια: «Όταν έγινε το Πολυτεχνείο, ούτε πήγα επί τόπου, ούτε συγκινήθηκα. Από την πρώτη στιγμή κατάλαβα ότι αυτά τα πεζοδρομιακά ξεσπάσματα δεν κλόνιζαν τη δικτατορία και ότι, όπως στα χρόνια της Κατοχής, υποκρύπτανε κομμουνιστικές επιδιώξεις επικίνδυνες για το μέλλον. Έχω την συνείδησή μου ήσυχη ότι δεν συνήργησα στην κατασκευή του μύθου του Πολυτεχνείου. Λυπάμαι τα 5 – 6 παιδιά που σκοτώθηκαν έξω και μακριά από το Πολυτεχνείο, διότι μέσα στο Πολυτεχνείο δεν σκοτώθηκε κανείς»  
. (σ.393)

Τολμηρός στο κομμάτι που αναφέρεται στις ερωτικές του περιπέτειες: «Η ιδέα πως το έτερον ήμισυ δεν συμμετείχε από επιθυμία ηδονής, αλλά από επιθυμία χρημάτων, με καθιστούσε ανίκανο».

(σ.419)

«το κέντρο βάρους της ερωτικής μου ζωής βρίσκεται πιο πολύ σε αυτή την αδιάκοπη ονειροπόληση παρά στην πράξη» (σ.421)

«Υποσυνείδητα, κάθε ερωτική μου επιτυχία με παρηγορούσε, μου έδινε θάρρος και επούλωνε, έστω και προσωρινά, το τραύμα που μου άνοιξε η φύση πλάθοντας με όπως με έπλασε, αδύναμο και μικρόσωμο» (σ.427)

«Ως ερωτευμένος ήμουνα αφόρητα ζηλιάρης. Και μόλις έπαψα να είμαι ζηλιάρης έγινα άπιστος. Και έφτασα μια στιγμή να είμαι και τα δύο» (σ.549)

Μας προσφέρει μια περιγραφή κατατοπιστική και γνήσια για την εκλογή του στο ανώτατο αξίωμα της χώρας, την συμφωνία κυρίων που έκανε με τον Καραμανλή και τους λόγους που

προτιμήθηκε για τη θέση της Προεδρίας της Δημοκρατίας.

*«Για αυτό, όταν εκείνο το απόγευμα μου είπε όλες τις σκέψεις του, σηκώθηκε από το κρεβάτι του, όπου τον κρατούσε το βασανιστικό του λουμπάγκο, και έπεσε στην αγκαλιά μου και φιλιθήκαμε με λυγμούς, Όσπου να πάρει την απόφαση, το αίσθημα ήταν φυλακισμένο. Όταν την πήρε το άφησε ελεύθερο να ξεσπάσει» (σ.435)*

Ευρωπαϊστής, δεδηλωμένος, καθαρά, με επιχειρήματα, αλλά και με έναν θαυμασμό που στις μέρες μας φαντάζει υπερβολικός. Θα είχε ενδιαφέρον αν θα μετατοπιζόταν από τις θέσεις του, αν ζούσε σήμερα: *«Το βιβλίο μου La Grece et l' Europe αποτελεί μια σαφή συνηγορία υπέρ της προσχωρήσεως της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα».*

(σ. 439)

*«Έτσι η Ευρώπη, πριν γίνει πολιτική μου πίστη, ήταν ένα βίωμα. Ήμουν Ευρωπαίος πολύ πριν σχηματισθή η ενωμένη Ευρώπη» (σ.503)*

Αξιοπρόσεκτες οι κρίσεις του για τους ξένους ηγέτες.

Για τον Τίτο: *«Πρέπει να πω ότι εντυπωσιάστηκα για την ενάργεια της σκέψης του» (σ.443)*

Για τον Νάσερ: *«αν και πρωτόγονος είχαμε την αφέλεια να τον πάμε στους Δελφούς -που ούτε θέλησε να τους δει- ήταν πονηρότερος υπερόπτης και μας έταξε ψέματα για την προστασία των ελληνικών περιουσιών στην Αίγυπτο...□ ... άνοιξε αράπικα κουβέντα με όλους τους άλλους που ήταν αιγύπτιοι και εμάς μας αγνόησε. Ο Καραμανλής είχε εκμανή» (σ.445)*

Για τον Αιζενχάουερ: *«Δεν ξέρω τι ήταν ως στρατηγός. Αλλά πολιτικός ασφαλώς δεν ήταν» (σ.445)*

Για τον Βίλυ Μπραντ: «..δραστήριος πολιτικός, χωρίς ιδιαίτερο βάθος. Ίσως να μην είναι μόνο ένας διεθνής *conferencier* όπως τον αποκαλεί ο Καραμανλής, αλλά ασφαλώς το διαμέτρημά του είναι μικρότερο από ό,τι το φαντάζονται μερικοί σοσιαλδημοκράτες του κατά τα άλλα μη σοσιαλιστικού κόμματος της Γερμανίας» (σ.446)

Ακολουθούν οι περιγραφές μιας σειράς ταξιδιών, που κάμει τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό με μια αστείρευτη ζωτικότητα για την ηλικία του, προσλαμβάνοντας πάντα πληροφορίες, συμπληρώνοντας τις γνώσεις του, όπως και τη σχέση του με την Ακαδημία του Μαρόκου, στην οποία διορίστηκε τακτικό μέλος, όπως και επίτιμος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Σορβόνης. Σε όλες αυτές τις εξορμήσεις σχεδόν πάντα υπήρχε η υποχρέωση της εκφώνησης ενός λόγου, είτε πάνω στην επιστημονική του ειδίκευση, στην Φιλοσοφία του Δικαίου, είτε με πολιτικό περιεχόμενο, τον οποίον προετοίμαζε με ιδιαίτερη επιμέλεια.

Προχωρεί και σε εξομολογήσεις: «*Ημouνα από τη φύση μου απαισιόδοξος και μελαγχολικός*» (σ.567)

«*Παιδί με κατατρέχανε πολιτικές φιλοδοξίες που ταυτίζονταν με τις ερωτικές μου φιλοδοξίες*» (σ.570)

Αλλά κάποιες φορές είναι τόσο αυστηρός με τον εαυτό του σαν να αυτομαστιγώνεται «*Το μυαλό μου ήταν ένα κακά διευθυνόμενο πανδοχείο*» (σ.571)

«*Από το 1945 έλειψαν οι μεγάλοι έρωτες και εισέβαλε στη ζωή μου πλησίτια η πολιτική*» (σ.571)

«*Εγώ που τόσο αγάπησα τον θεωρητικό βίο, υποστηρίζω πως τίποτα δεν είναι πιο χαρούμενο από τη δράση*» (σ.583)

Φτάνει σε κάποια δυσερμήνευτα, συμπεράσματα, που ακούγονται περισσότερο ως αξιώματα: *«Η ενότητα της εργατικής τάξης ή οποιασδήποτε άλλης κοινωνικής τάξης, δεν μπορεί να είναι ισχυρότερη από την ενότητα του έθνους που στην πληρέστερη μορφή του, συγκροτείται και ως πολιτεία».* (σ.610)

*«Ασφαλώς σε όλες τις χώρες, οι ιντελιγκέντσιες αριστερίζουν. Είναι φυσικό να ρέπουν προς το απόλυτο, να διακρίνουν και να επικρίνουν τα κακώς κείμενα και όλα τα κατεστημένα. Αλλά σε όλες τις χώρες λείπει ένας αξιόλογος αντίλογος. Εδώ λείπει».* (σ.618)

Δεν λησμονεί την μνεία σε όσους τον βοήθησαν τον στήριξαν είτε στα πολιτικά του αξιώματα, είτε ως πολίτη όταν ήταν ανενεργός πολιτικός, στην περίοδο της επταετίας και μετά το τέλος της προεδρικής του θητείας του και φυσικά την αναφορά στα μέλη της οικογένειάς του, στη δεύτερη σύζυγό του, Ιωάννα, αδελφή του Γ. Σεφέρη και επιδείξασα σημαντικό έργο, στις δυο κόρες του και στα εγγόνια του.

Κλείνει, αυτόν τον δεύτερον τόμο, με μια ακόμα πιο τολμηρή προσωπογραφία, με μια βαθιά αυτοκριτική και σεμνό ύφος.